

GIIDIEKSAMI KÜSIMUSED EESTI VABAÕHUMUUSEUMI KOHTA 2016

A. KÜSIMUSED

1) Mis aastal asutati Eesti Vabaõhumuuseum? Mis aastal avati muuseum külastajatele?

1957 / 1964

Taustateadmiseks: Skansen loodi 1891, Seurasaari vabaõhumuuseum 1912. aastal. EVM avamise eelsed aastad kulusid projekteerimisele, territooriumi ettevalmistamisele ja teede ehitamisele, välitöödel sobivate eksponaathoonete otsimisele ja etnograafilise tarbevara kogumisele, ületoodud hoonete püstitamisele jms.

2) Muuseumi territooriumi suurus ning eksponaathoonete arv.

72,2 ha / 76 eksponaathoonet

3) EVM-i ekspositsiooni ülesehitus

Muuseum on jagatud 4 etnograafiliseks piirkonnaks (Lääne-Eesti, Põhja-Eesti, saared, Lõuna-Eesti). 18.–20. sajandist pärinevad eksponaathooned on püstitatud taluõuedena (14). Igal õuel on kesksel kohal rehielamu või lahuselamu + kõrvalhooned. Lisaks sellele aitavad külamiljööd kujundada üksikobjektid – tuulikud, kabel, kõrts, koolimaja, pood, võrgukuurid, pritsikuur.

- 🕒 **Lääne-Eesti piirkond** – Sassi-Jaani ja Köstriaseme talud, Nuki saunikuelamu, Nätsi tuulik, Sutlepa kabel.
- 🕒 **Põhja-Eesti** – Pulga ja Härjapea talud, Aarte kaluriõu, võrgukuurid, Kahala vesiveski, Kolu kõrts ja Orgmetsa pritsikuur, Kuie kool ning Lau külapood.
- 🕒 **Saared** – Kolga talu ja Ülendi tuulik mereäärsel kiigeplatsil (Hiiumaa), Roosta talu (Saaremaa), Jaagu ja Jüri-Jaagu talud (Muhu), pukktuulikud nn tuulikute mäel (äärmised - Leedri ja Kotlandi tuulikud Saaremaalt, keskmine – Sutlepa tuulik – Vormsilt), võrgukuurid, hiidlaste rändpüügi maja.
- 🕒 **Lõuna-Eesti** – Rusi, Sepa ja setu Vanatalo talud, peipsivene vanausulise kaluri majapidamine ja Ritsu rehemaja, Kerase suurvalu küün, Kalma tuulik.

4) Vanim üksikobjekt muuseumis

Sutlepa tuulik 1748 (dateeritud) Vormsi saarelt. Asub saarte tsoonis n-ö tuulikute mäel, keskmine tuulik. Tähelepanuväärne tuuliku kere siseküljele kraabitud labürintide ja purjelaevade kujutiste poolest. Vanuselt järgmine hoone muuseumis on **Sutlepa kabel** (dateeritud 1699, 1837; oletatavasti veelgi vanem).

5) Kõige arhailisemat olustikku kujutav taluõu muuseumis

Roosta talu, mis kujutab 18. sajandi lõpu pärisorjusaegset olustikku Saaremaal. Rehemaja arhailisusest kõneleb otsakambrite puudumine ja aganikust arenenud kitsas *rehekamber* rehetoa ees. Eluruumi sisseseade on väga napp – seinapingid, magamislavats, lahtise plaadiga kapplaud e *söömarend*, umbahju vastas paekivist *seakives* seasöögi hapendamiseks.

6) Uusimat olustikku kujutav talu muuseumis

Lõkova külast Pankjavitsa vallast pärit **Vanatalo**, mis on koopia 19. sajandi setu põlistalust. Arhitektuurilt venemõjuline talukompleks on varjatud kõrgete väravate (*väravasein*) ja palktaraga. Õu on igast küljest tihedalt suletud, kolm rida hooneid – laut, elumaja ja ait – on otsaga külatänava poole. Elumaja (*tarõ*) on ehitatud arvatavasti 1877. aastal. Vanatalo kujutab setu elamist kahel ajaperioodil: vasakpoolses tares on esindatud 20. sajandi esimene kümnend; parempoolses tares aga nõukogudeaegse **kolhoosipere elamine 1950. aastate lõpust – 1960. aastate algusest**. Viimases on tares jagatud elutoaks ja köögiks, toapõrand on värvitud, seinad tapetseeritud, sisustuseks uuemaegne mööbel. Ei puudu ka „uhkuseasjad“ – raadio ja käsiõmblusmasin. Akende ees on poest ostetud pitskardinad ja puuvillased külgekardinad, värvitud põrandal Petseri linna kudumisvabrikust ostetud põrandariie – *dorooska*.

7) Rehielamu omapära, traditsiooniline ruumijaotus ja otstarve

Eesti rehemaja on **unikaalne**, naabrite omast põhimõtteliselt erinev arhitektuurinähtus, mille **vanuseks on ligikaudu 1000 aastat**. Selle hoone areng on otseselt seotud talirukki muutumisega meie peamiseks teraviljaks 1. at lõpul pKr. Kuna talirukis vajas järelkuivatamist, oli omaaegsetes oludes otstarbekas ühildada köetav eluruum viljakuivatuse ruumiga, mille kasutusaeg oli hooajaline (vihmane koristusperiood). **Rehemaja omapära seisnebki inimese eluruumi ning viljakuivatamisruumi ühendamise ühise katuse alla**, lisaks toimus samas hoones ka viljapeks.

Traditsiooniline 19. sajandi rehielamu on pikk madalate rõhkpaikseinte ja kõrge õlg- või roogkatusega korstnata hoone. Enamasti on see jagatud kolmeks osaks:

- a) **rehetuba** – 19. sajandi keskpaigani ainus köetav ruum majas. Rehetoa südameks oli kogukas kerisahi või keriseta umbahi (reheahi). Rehetuba oli 19. sajandini talupere talvine elupaik, kus tehti kõik tubased tööd (meeste- ja naiste käsitöö, lahtisel koldel toidukeetmine nii perele kui loomadetele, leivaküpsetamine reheahjus). Siin söödi, magati ning peeti talviseid pidusid. Piirkonniti kasutati seda ka saunaruumina. Oluline on see, et sügisel kasutati rehetuba viljakuivatamiseks (selleks on rehetoas parred). 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul kaotas rehetuba tähtsuse eluruumina ning ehitati sageli köögiks, majapidamisruumiks, panipaigaks vms.
- b) **rehealune** – rehetoaga külgnev ruum iseloomulike vastandväravatega. Sügiseti viljavihkude hoiuruum, ka rehepeksu ja vilja tuulamise koht. Talvel leidsid seal peavarju tööloomad – hobused ja härjad. Suvisel ajal, puhtaks pühituna ning ehituna võis rehealune olla ka talupoja peopaik.
- c) **kamber (kambrid)** – lisaruum hakati teisele poole rehetoale külge ehitama alles 17.–18. sajandil. Algselt oli see külm panipaik, kolikamber või suvine magamiskoht, mis muutus soemüüri abil köetavaks alles 19. sajandi keskpaigas. Umbes samal ajal jagati see tuba sageli vaheseinaga ees- ja tagakambriks. 19.–20. sajandi vahetusel said kambrid peamisteks eluruumideks, kus olid laudpõrandad, lubjatud seinad, jms.

8) Rehielamu 2 põhitüüpi

Põhja-eesti tüüp – rehetuba (nn *rehekarpi*) on rehealusest kitsam ja kõrgem.

Tavaliselt oli rehetoa ees lai ulualune. Põhiline rehemaja tüüp Eestis.

Lõuna-eesti tüüp – rehetuba ja rehealune on umbes ühekõrgused ja –laiused, see rehemaja tüüp oli levinud Lõuna-Eestis ja saartel.

9) Teised Eesti alal esinevad elamutüübid rehemaja kõrval

a) **Setumaal venepärane (lääne-vene) elamu**, mis koosneb külmast nn *seenisest* ja selle kõrval asuvast, vene ahjuga köetavast tarest. Eluruumidena kasutatavad tared võisid asetseda ka mõlemal pool *seenist* (muuseumis setu Vanatalo).

b) **Rannarootsi aladel** omapärased elamud, mis ühendasid eesti ja rootsi ehitustraditsioone (lahtise koldega eeskoda, eeskojast köetav tuba ja kamber).

c) Põhja-Eestis **Kuusalu neemel** levinud omapärane, **eesti ja soome ühisjoontega elamu**. Oma olemuselt oli see Põhja- ja Ida-Euroopale omane nn kahepoolne elamu, kus eluruumid asetsesid mõlemal pool *koda* (muuseumis oleval Aarte kalurielamul on eluruumid ühel pool *koda*, kuid sahvrialaadse ruumi nimi *kodakamber* viitab selle võimalikule kasutusele eluruumina). Mujal Eestis kahepoolseid elamuid ei esinenud, v.a. Setumaa.

d) 19. sajandi II poolest hakati (esimalt Lõuna-Eesti jõukamates taludes) ehitama **rehest eraldi elumaju**, nn häärbereid, mis olid algupärasel kujul barokse vormiga. Muuseumis esindab lahuselamut hilisem hoonetüüp 20. sajandi algusest (Härjapea elumaja), mille eeskujud pärinevad klassitsistliku joonega alevi- ja agulimajadelt.

10) Selgita reheahju tüüpe – kerisahi ja umbahi

Eesti reheahi on suitsuahi (s.o kortsnata). Reheahi küttis toa soojaks, selles küpsetati leiba, ahju ees lahtisel tulekoldel keedeti padades toitu.

🕒 **Kerisahi** oli üldine saunades ja põhja-eesti tüüpi rehemajades. See on neljakandiline paest ja maakividest laotud seintega ahi, mille tulepesa võlvkaartele on laotud maakivikuhelik – keris. Vanematüübilistel ahjudel on keris pealt lahtine (näit Köstriaseme reheahi), selle kohal võib olla suur paeplaat sädemete püüdmiseks (näit Sassi-Jaani reheahi). Uuemad kerisahjud on pealt kinni ehitatud, keris on sel juhul eest või külje pealt lahti (näit Pulga reheahi). Ahju kütmisel tungisid tuli ja suits kerisekivide vahelt läbi ja kuumendasid neid, kuumenenud kivid soojendasid omakorda ruumi.

🕒 **Umbahi** oli ilma keriseta. See ahjutüüp oli levinud lõuna-eesti tüüpi rehemajades, ka Kagu-Eestis. Umbahju tulepesa on kõrge (tunduvalt kõrgem kui kerisahjul, sageli üle 1 meetri kõrgune), selle kohal on umbne massiivne lagi. Muuseumis on umbahjud Roosta talus (Saaremaa), Kolga talus (Hiiumaa) ja Rusi talus (Lõuna-Eesti).

11) Suvine ja talvine elukorraldus (kus magati, kus valmistati sööki)

Suveperioodil kulges talupere elu väljaspool rehemaja. Tüdrukud magasid aitades (riideaidas, eraldi magamisaidas, mis eriti saartel oli suvine elukamber), poisid heinalakkades. Enamasti jäid vaid vanad rehemaja kambrisse.

Ka toidu keetmine toimus suvisel ajal rehetoa asemel hoopis suveköögis. Reheahju köeti suvel ainult leiva küpsetamiseks ning piirkonniti sauna tegemiseks.

Talvel koondus kogu suure pere elu taas rehetuppa, mille keskpunkt oli köetav ahi. Hiljem kandus eelkõige puhtama naiste käsitöö tegemine köetavasse kambrisse.

Tasub meeles pidada, et **kuni 19. sajandi II pooleni oli rehemaja eeskätt talveelamu**.

12) Sauna tähtsus eestlase elus

“Elu algas ja lõppes saunas” – veel 19. sajandil sünnitati lapsed saunas. Kuid sinna toodi sageli ka surija ning saunas pesti surnukeha. Sauna peeti austusväärseks hooneks, pühaks paigaks. Saunaskäimisel kehtisid põlvest-põlve edasiantavad käitumisreeglid: pidi olema leplikus meeolus, kurja sõna ei tohtinud öelda ega mõeldagi, sauna eest ei tohtinud tasu võtta jms.

Saun oli nii ihulise kui hingelise puhastumise koht. Neljapäeviti köeti ravisauna, kus abistasid ka maagilised lausumised tõbede vastu. Levinud on vanasõnad: “*Saun on talupoja tohter*”, “*Saun on saksa surm, omarahvale arstirohi*”.

Sauna kaudu suhtles muistne eestlane oma esivanematega, jättes neile hingede- ja jõuluajal saunalavale kaseviha ja veekapa, et ka lahkunud saaks osa kodusaanast

2014. aastal kanti võrokeste (tegelikult laiemalt eestlaste) suitsusaunakombestik UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja.

13) Talus kasvatatavad põllukultuurid ja nende kasutamine

- **oder** – vanim teravili, mida Euroopas kasvatati juba vähemalt 6000 aastat tagasi. Eestis oli oder enne rukist põhiline leiva-, pudru- ja õllevili, rahva peatoidus;
- **rukis** – Eesti aladele jõudis talirukis umbes 1000 aastat tagasi. Tarvitati leivaviljana, õlglatuste valmistamiseks, loomadele allapanekuks (põhk), 18.–19. sajandil oli rukis oluliseks toormeks viinaajamisel. Tuntuim Eesti rukkisort on 19. sajandi viimasel veerandil aretatud ‘Sangaste’;
- **kaer** – peamiselt loomasööt (hobuste jõusööt), talupoegade toidulaual vähemtuntud, siiski vähemal määral on temast jahvatatud tangu, jahu;
- **nisu** – sai meil omaette põllukultuuriks alles paarsada aastat tagasi, taludes kasvatati teda vähe tema nõudlike kasvutingimuste tõttu, nisupüüli reeglina osteti. Omakasvatatud saiaviljana sai tuntuks alles 19. sajandi viimasel veerandil;
- **tatar** – vähesel määral külvatud terves Eestis, rohkem siiski maa lõunaosas. Mulla suhtes vähenõudlik tatar on väga külmakartlik. Kasutati toiduks, hea meetaim;
- **hernes ja lääts** – väga vanad põlluviljad, põhilised toidu-kaunviljad (pudrud, leemed). Mõlemad lepivad kehvide kasvutingimustega. Varasematel aegadel oli hernes põlluvili (põldhernes) Tänapäeval tuntud magusad aedhernes said laiemalt tuntuks alles peale Esimest maailmasõda.
- **põlduba** sai Eesti maaharijatele tuntuks veidi hiljem kui hernes ja algselt oli ta aiakultuur. Uba kasvatati väikestel maalappidel, mida igal aastal tugevasti väetati. Hilisemal ajal tikiti ubasid vagudesse kartulimaa äärde või suisa kartulite vahele. Ube keedeti sageli soolvees, nõrutati ja söödi kuivalt;
- **kapsas** – põhiline toidutaim (kapsaleemed, raiekapsas, hapukapsas). Kapsast külvati esialgu ale- või kütisemaale, kuid hiljem kasvatati teda õue lähedal hästi väetatud aiamaal, nn *kapsaaias*.
- **naeris** – väga vana toidutaim, kartuli ja kaalika eelkäija. Eesti alal kasvatati teda juba I at. lõpul ja temast sai tähtsaim juurvili.
- **kartul** – toodi Eestisse hiljemalt 18. sajandil, esialgu vaid mõisaaedadesse. Maarahvas suhtus kartulisse umbusklikult ega tahtnud maad selle peale raisata. 19. sajandi keskel hakati kartuleid kasvatama talude aiamaal, seal jõudis ta tasapisi põldudele. Kartulikasvatus pani piiri näljahädadele ning pälvis seega nimetuse „*meie teine leib*”. Lisaks toiduvalmistamisele kõlbas kartul ka loomasöödaks ja tooraineks mõisa viinaköökidele. 1870.–1880. aastatel algas

laialdasem kartulikasvatus, eriti Põhja-Eestis, kus raha renditalude pärisekstamiseks saadi kartulimüügist viinaköökidetele ja praagaga (viinatootmise jääk) nuumatud pullide müügist. Kui kartulikasvatus levis, vähenes mitmete teiste põllu- ja aiaviljade (naeris, kapsas, kaalikas) kasvupind, läätsed kadusid põldudelt pea hoopis.

- **lina** – üks vanemaid kultuurtaimi, rahvalauludes mõnikord iidse nimega *sine*. Eesti alal kasvatati seda kiutaime juba vähemalt 2000 a eKr. Veel lähiminevikus oli Eesti tuntud linakasvatusmaa. Ameerika kodusõja-aegse puuvillapuuduse ajal oli lina Eestis tähtis väljaveokaup. Linale hästi sobiva mullaga Lõuna-Eestis aitas see juba 19. sajandi keskpaiku talusid päriseks osta. Lina kasutati majapidamises tervenisti ära: kiud kedrati erineva jämedusega lõngaks, millest sai särke, palakaid, pükse, põllesid, viljakotte, nõöri jm, kiust eraldatud linaluuga tihendati palkseinu, seemnetest pressiti õli ning õli pressimisjäätgid oli väärtuslik jõusööt loomadele.
- **humal** –Eestis looduslikult esinev vääntaim, mida kasvatati sageli talude juures nn *tapuaedades*. Humalakäbisid kasutati õlle valmistamisel: humal lisab õllele värvi ja maitset ning parandab selle säilivust.
- **tubakas** – Eesti taludes on tubakat oma tarbeks kasvatatud alates 19. sajandist. Viimati rohkesti II maailmasõja ajal, kui poekaupa oli vähem saada. Tubakas on nõudlik – vajab päikest, viljakat mulda ja mõõdukat niiskust. Selle aiataime kasvatamise juures tegid ka mehed käe mullaseks.
- Sibulat ja porgandit hakati taluaedades rohkem kasvatama 19. sajandi lõpus, 20. sajandi alguses õpiti tundma kurki, kõrvitsat ja punapeeti. Tomat jõudis talurahva aeda alles alates 1920.–1930. aastatest.

14) Pukktuuliku ja hollandi tuuliku erinevus

Pukktuulik on kogu kerega tuulde pööratav. See on vanim tuulikutüüp Euroopas, mis levis Eesti aladele umbes 14. sajandil rannarootslaste ja sakslaste vahendusel. Tavaliselt on pukktuulik kahekorruline, veskikivid asuvad ülakorrusel. Pukktuulikud olid tavalised saartel ja Lääne-Eestis. Seal oli igal suuremal talul oma tuulik, väiksematel taludel mitmepeale ühine.

Hollandi tuulik on pööratav ainult tuuliku pea (koos tiibadega), kere tavaliselt kivist, harvem puust. Enamasti on seda tüüpi tuulik 3–4 korruline, selles on kaks paari veskikive. 19. sajandi keskpaigani kuulusid hollandi tuulikud peamiselt mõisatele, kuid sestpeale said ka talupojad õiguse neid ehitada.

15) Saarte majanduse ja argikultuuri omapära.

Saared hõlmavad Eesti pindalast üle 9%. Meie neljast suuremast saarest on muuseumis esindatud kolm: Saaremaa, Hiiumaa ja Muhu (ei ole Vormsit). Eraldatus mandrist ja sellest tulenevad majanduslikud olud tingisid omanäolise kultuurikeskkonna. Seda iseloomustas **arhailiste joonte püsimine kõrval vastuvõtlikkus uuele ja Eesti-Skandinaavia kultuurivahendaja roll.**

Kehva kivise ja vähese põllumaaga saartel oli äraelamise eeltingimuseks inimese **mitmekülgsus**. Mehed olid kalurid, sõitsid merd kaubalaevadel ka kaugematel maadel, olid head ehitusmehed (muhulased eriti kivehituse meistrid), käsitöölised, tuntud mandril kraavikaevajatena (nn kraavihallid) jm. Naiste ülesandeks jäi sageli põllutöö kõige muu koduse töö kõrval. Ka saarte naised olid head käsitöötajad, eriti tuntud olid Muhu tikkijad

ja üldse Muhu pillav värviküllus (vaibad, rahvarõivad), noored naised ja neiud käisid ka mandri mõisates ja taludes hooajatöödel (eriti kartulivõtul).

Skandinaavia rahvakultuuri mõjutuseks on ehitiste värvikus võrreldes mandriga (aitade uste ja sammaste polükroomia), värvi kasutamine kodusel tarbevaral (eriti Muhu kirstud), sarnasused rahvarõivas (eriti Lääne-Saaremaal, Hiiumaal). Muhu Jüri-Jaagu talu õuel näeb näidet meie kiviehitiste kõige värvikamast osast, s.o Muhu meistrite 1890–1940 jooksul püstitatud dekoratiivsest ehituskunstist (tumeda raudkivi ja valge paekivi/dolomiidi kooskasutamine). Muhu uhked keldrid, suveköögid, kalaaidad, sepikojad jm on sulam sajanditepikkusest kiviraiumise kogemusest, kohalikust materjalist, ajalooliste kunstistiilide (Põhja-Euroopa renessanss ja barokk historitsismi vahendusel) kaudsest jäljendamisest ja meistrite endi ilumeelest.

Saarte rahvale on iseloomulik oma hoonete ja tarbevara väga hoolikas töötlemine, sage aastaarvu ja peremärgi kasutamine.

16) Eestlaste pulmakommetest (Jüri-Jaagu talu väljapaneku näitel)

Täisverelisteks külaühiskonna liikmeteks loeti vaid abielurahvast. Sestap oli abieluseisus ihaldusväärne ja talupoja elu kõrgpunktiks pulmad, mida püüti tähistada võimalikult uhkelt. Pulma tulid nii kaks suguvõsa kui kogu külarahvas. Vanemal ajal hinnati pruudi valikul peamiselt töökust. Rikkalikku kaasavara hakati enam arvestama alles alates 19. sajandi keskpaigast, mil külas oli toimunud juba märgatav varanduslik kihistumine. Tavaliselt peeti pulmi talvel, mil põllutööd mitmepäevast pidutsemist ei seganud ning talud olid kõige jõukamal järjel. Uuemal ajal hakati pulmi pidama ka suvisel ajal, eriti jaanipäeva paiku.

Eesti pulmad olid kahe otsaga – algul pidutseti pruudikodus, seejärel peiukodus.

Kombekohaselt keetsid pulmad paarist päevast nädalani. Et ühel talul polnud võimalik rohkearvulisi külalisi nii pika aja jooksul sööta-joota, oli loomulik, et külalised võtsid *pulmakotiga* kaasa oma toidukraami. Varasemal ajal põhiliselt leiba, kuid ka liha, võid, kartuleid, rannaaladel kala. Jookidest oli kõige tähtsam õlu, mida pruuliti ise ja toodi ka külaliste poolt kaasa. Lookas pulmalaud pidi kindlustama noorpaarile leiva jätku kogu eluks.

Tähtsaim sündmus pulmas oli peiukodus toimuv *tanutamine* – pruudile naise peakatte pähepanemine, millega loeti abielu sõlmituks. Kristlik laulatus polnud 19. sajandini talupoja pulmapeoga kuigivõrd seotud, seda toimetati kirikus enne või mõnikord isegi hulk aega pärast pidu.

Viimasel pulmapäeval toimus **veimevaka jagamine**. Pälvimaks ämma-äia ja uute sugulaste heakskiitu, jagas pruut neile pruudiandeid ehk *veimeid*. Kimpudeks kokku seotud veimede suurus olenes saajast. Paarisrahvas sai sukad paeltega ja kindad, üksikud kas kindad või sukad. Kõige rohkem kingitusi tehti ämmale. Paelu-vöösid jätkus ka uue kodu ahjule, aidale, kaevule ja pudulojustele. Keskmistes pulmades pidi pruudil olema jagamiseks ainuüksi kindaid vähemalt 50 paari, lisaks sadu võid ja paelu. Peale selle tuli tal valmistada ka oma kaasavara – tulevaseks eluks vajaminevad rõivad ja riidekraam.

Vana pulmatraditsioon hakkas kaduma 19. sajandi teisel poolel.

17) Rehest lahku ehitatud elamu (Kutsari-Härjapea näitel)

19. sajandi II pool oli suurte majanduslike ja sotsiaalsete muutuste aeg, teisenes talupoja materiaalne elukeskkond. Traditsiooniline talumaja – rehemaja – täiustus nii sise- kui välisilmelt. Samal ajal (1850.-1860. aastail) algas rehest eraldi elamute ehitamine, esmalt

jõukamal Mulgimaal, kus neid mõisa härrastemaja *Herberge* eeskujul nimetati *häärberiteks*. Laiemalt levisid n-ö lahuselamud 1920.–1930. aastail.

Vanemad häärberid olid lähedased barokkmajale (liigendamata ristkülikuline põhiplaan, poolkelpkatus), 20. sajandil ehitatud elamud oma viilkatuse, keskse katuseärkli ja verandaga meenutavad klassitsismi põhijoonist. Nende puhul võeti sageli eeskuju alevi- ja väikelinnamajadest.

Eesti Vabariigi (1918–1940) ajal töötasid arhitektid August Volberg, Edgar Velbri ja Erika Volberg-Nõva välja plaanid erineva suurusega taludele. A. Volbergi nn normaaltalu (15-20 ha) elamu plaan kolme toa ja köögiga leidis kõige laialdasemat kasutust. Kutseliste arhitektide seas oli eriarvamusi nii veranda, katusekorruse kasutuse kui ka ühe toa “saaliks” pidamise üle. Tegelikult Eesti külas oli selline, et taluelamutele lisati veranda, paljudele ka katusest eenduv ärkel. Väga levinud oli ühe toa eraldamine igapäevasest kasutusest nn *puhta toa* ehk *saalina*.

Väisilme juures oli lahuselamute puhul valdav rõhtlaud-vooder (ehkki propageeriti püstlaudist) ja meelisvärviks tumedam ookerkollane, pruunikad või rohekashallid toonid.

18) Sutlepa kabel

Vanuselt teine puukirik Eestis (vanim 1644 Ruhnu puukirik), dateeritud 1699, muuseumis taaspühitsetud 23. juunil 1989. Kabel on pärit rannarootsi aladelt Noarootsi kihelkonnast Sutlepa külast, see oli üks kolmest Noarootsi Katariina kiriku abikirikust. Kabeli ehitusaeg pole täpselt määratletud, arhiiviallikais on seda nimetatud juba 1627. aastal. Kabeli ukse juures puusse lõigatud dateeringutest (1699, 1837) märgib **1699** kabeli võimalikku ehitusaega. **1837** tähistab kabeli põhjaliku ümberehitust, kus hoone võeti remondiks lahti ning pandi taas uuel kujul kokku. Seejuures kasutati teise Noarootsi abikiriku – vana Rooslepa kabeli – palkmaterjali (Roosleppa ehitati vana puukiriku asemele kivikabel). Arhitektuuriliselt ühendab Sutlepa kabel talupoeglikku ehitustraditsiooni ja barokse stiilikunsti elemente (tinaraamidega aknad). Tagasihoidlik interjäär pärineb 19. sajandi I poolest: selles on märkimisväärseim külatisler Johan(nes) Klingbergi valmistatud kantsel (1837), säilinud on ka altarilaud ja -võre (1810) ning puust ristimisnõu alus (1802). Ukse kõrvale seinale on kinnitatud puust rahapakk. Seintel olevad plekist pärjad on hukunud meremeeste mälestuseks. Algses asupaigas ümbritses kabelit kiviaiaga piiratud surnuaed. Kabel mahutas umbes 150 kirikulist. Traditsioonikohaselt istusid naised vasakul, mehed paremal. Sutlepa kabelis ei peetud iganädalast teenistust, enne muuseumisse toomist kasutati seda viimati matusekabelina.

Muuseumis toimuvad Sutlepa kabelis jumalateenistused suurematel kirikupühadel kuus korda aastas, siin on peetud arvukalt laulatus- ja ristimistalitusi.

19) Kolu kõrts

Kõrtsid olid arvukaimad ühiskondlikud hooned maal, vanimad teated neist pärinevad 15. sajandist. Seoses 17. sajandil Rootsi kuninga poolt kehtestatud nõudega pakkuda teelistele öömaja hakati kõrtsidele juurde ehitama hobusetalle. Kõrtside arvukus kasvas kiiresti 18.–19. sajandil seoses mõisate õlle- ja viinatootmisega. 19. sajandi lõpus oli Eestis üle 2000 kõrtsi, igal mõisal-kirikumõisal oli vähemalt üks kõrts. Mõisal oli viinapõletamise monopol, talumees sai viina osta vaid kõrtsist.

Kuid kõrts polnud üksnes joomakoht, vaid ka omamoodi seltsimaja, kus arutleti ilmaelu üle, tantsiti, kaubeldi sulaseid-päevilisi. Vahel olnud kõrtsid mõisnikevastaste vastuhakkude

sepitsuspaigaks, kohati on kõrtsitoas ka koolitunde peetud. Kõrtsid suleti 1900. aastal seoses riikliku viinamonopoli kehtestamisega.

Kolu kõrts on ehitatud 1840. aastail Kose kihelkonnas (vana Tallinn-Tartu mnt ääres). See on **väiksetüübiline ühe talliga maanteekõrts**, mille esiküljel on sammas-ulualune. Eeskoja taga paikneb mantelkortsen-köök, eeskojast paremal suur kõrtsituba, vasakul saksakamber.

20) Kuie vallakool

Kuie kool asus Kuie vallas Järva-Jaani kihelkonnas. Juba 1839. aastal olevat Kuie mõisas ja taludes lapsi õpetanud vana erusoldat. 1842. aastal ehitati Kuie paruni algatusel kihelkonna üks esimesi koolimaju.

1866. aasta vallareformi kohaselt läks kogu koolielu üle otsustamise õigus taluperemeestele, kuid maa ja materjali kooliehituseks pidi andma mõis. Pärase seda kerkis Eestis hulgaliselt koolimaju. Ka Kuie vallas ei piisanud enam vanast koolihoonest. Arvatavasti **1877.** aastal ehitas vald mõisa antud u 20-hektarisele Kooli talu maale *igas jaos suurepärase koolimaja*. Lähtuti tsaaririigis soovituslikust *avaliku*, s.o ühiskondliku hoone tüüpprojektist. Õppetöö algas uues külakoolis 1878. aasta sügisel.

Koolimajas oli suur viie aknaga klassituba, koolmeistri kolmetoaline korter köögiga, kaks sahvrit, koda ja laste riietusruum. Õuel asusid koolmeistri ait ja laut, kuurid ja kemmerg. Kooli juurde rajati liigirohke aed. Suures koolitoas seisis kuus pikka lauda, neist iga taha mahtus pikale pingile istuma 5-6 last. Enamasti õppis siin umbes 60 õpilast vanuses 10–17 aastat, poisse-tüdrukuid enam-vähem võrdselt. Pooled neist olid *nädalalapsed e päriskoolilapsed* (10–13-aastased), kes käisid iga päev koolis. Edasi arvati noored *kordajate laste* hulka, kes leeri minekuni aeg-ajalt koolis oma teadmisi värskendasid.

Koolis käidi kolm talve – kooliaasta kestis 15. oktoobrist 15. aprillini. Õpiti usuõpetust, eesti keeles lugemist, kirjutamist, *rehkendamist*, neljal häälel laulmist, hiljem ka vene keelt ja maateadust. 1892. aastast tuli õpetada kõiki aineid peale usuõpetuse vene keeles, 3. klassi lapsed pidid ka vahetunnis vene keeles rääkima.

Koolmeistreid oli Kuie kooli ajaloos kolm, neist kõige pikaajalisem Jaan Jaam, kes jagas õpetust aastatel 1888-1923. Praegu tegutseb Kuie koolis vabaõhumuuseumi hariduskeskus. Koolitua, köögi ja suure toa olustik pärineb u 1910. aastast.

21) Lau külapood (koloniaalkauplus)

Maa-asulatesse asutati siin-seal poode 19. sajandi viimasel veerandil, mil toimusid suured ühiskondlikud muutused ning talurahvas hakkas üha rohkem ostukaupa nõudma. Poed tekkisid käidavamate teede äärde ning kirikute, kõrtside ja vallamajade naabrusesse. 20. sajandi alguseks oli maapoodide võrk välja kujunenud. (Aastaks 1900 oli Eesti maapiirkondades ligi 2000, aastaks 1913 aga juba peaaegu 3000 kauplust).

Lau külapood on pärit Harjumaalt, Juuru kihelkonnast, Inglise vallast. Tagasihoidliku puithoone ehitas 1914. aastal Inglise mõisa viinapõletaja Jaan Meinberg. Tema surma järel päris selle tema naine Anna Pauline Meinberg (neiuna Tikerberg). Letiruum ja mõni eluruumidest olid 1920. aastatel välja renditud (suure majanduskriisi ajal u 1929-1930).

algusaastatel pood ilmselt ei tegutsenud). 1934. aastast pidasid poodi Pauline Meinberg ja ta tütar Alice Tikerberg. Rahva hulgas kutsuti neid suupäraselt *Poe-Mammaks* ning *Poe-Liisiks*. Umbes samal ajal maja vooderdati ja värviti. 1936. aastal registreeriti III järgu koloniaalkauplus A. Tikerbergi nimele, mistõttu kaunistab omaniku nimi ka poe ukse kohal rippuvat silti.

Tolleaegses koloniaalkaupluses ehk tüüpilises segapoes oli müügil nii kodumaine kui sisseveetud kraam – sool-suhkur, tee, kakao, kohv, rosinad, riis, maiustused, heeringad. Lisaks toidukraamile müüdi siin ka pudu-, riide- ja rauakaupa: petrooli, lõhnaseepe, niit-nõelu-nööpe, lambiklaase ja -tahte, nõusid, tubakat-sigarette, köisi, hobuserakmeid, kingaviksi, hambapulbrit, postkaarte ning kangaid. III järgu äritunnistusega kaupluses oli 1935. aastast lubatud eriloata müüa õlut ja kodumaiseid veine.

Omaaegses külas oli pood ka omamoodi seltsielu keskus. Siia tuldi suhtlema ja uudiseid vahetama, käidi raadiot kuulamas, siin korraldati naistele kokanduskursusi jne. Ajutiste makseraskuste ajal võis poodnik usaldusväärsetele klientidele kaupa müüa „raamatu peale“ või soodsama hinnaga.

22) Vanausulitest Eestis

Vanausulised on vene vana õigeusu järgijate järeltulijad. 1650.–1660. aastatel algatas patriarh Nikon Venemaal kirikureformi, mille eesmärk oli Vene kiriku usuliste toimingute ühtlustamine Kreeka emakiriku omadega ja paljude kombetalitluste lihtsustamine. Muudatuste kohaselt jäeti ära maani kummardamine, risti hakati ette lööma mitte kahe, vaid kolme sõrmega; kirikukoor hakkas laulma mitmehäälselt; kahekordse „Halleluuja“ asemel tuli Püha Kolmainu auks laulda „Halleluuja“ kolm korda; sõna „Исус“ hakati kirjutama „Иисус“, jne.

Oma endisele usule kindlaksjäänuid hakati nimetama *raskolnikuteks* (sõnast *raskol* e lõhe), *vanausulisteks* (*staroverõ*) või ka *staroobryatsõ* (vana kombe järgi elavad). Neid jälitati ja kiusati taga, hävitati vanausuliste vaimulikkond. Tõenäoliselt saabusid esimesed lindpriideks kuulutatud vanausulised Liivimaale juba 17. sajandi lõpus, Peipsi äärde asus neid rohkesti 18. sajandi lõpus. 18. sajandil hakati seal ka puust palvekodasid ehitama. 19. sajandi alguses elas Peipsi järve äärsetes külates umbes 3000 vanausulist, rohkesti oli neid ka Tartus ja Tallinnas. Enne Teist maailmasõda elas Eestis umbes 10 000 vanausulist.

Venemaalt põgenedes toodi kaasa vanu kirikuraamatuid, mille järgi õpetati hiljem lapsi. Vanausulised on säilitanud *znamennoje*-laulmise. See on nime saanud erilise noodikirja järgi, milles kasutati *znamjasid* ehk *krjuke* (märke ehk konkse). Ühehäälsel laulmisel ei tehta pause, lauldakse katkematult ja loomuliku häälega. Tähelepanuväärne on seegi, vanausuliste ikoonid on vanas bütsantslikus stiilis.

Jumalateenistusele minnes võetakse kaasa *podrutšnik* – väike vaibake, mis pannakse palvetamisel põrandale käte alla. Õigel maani kummardumisel laskub palvetaja põlvili, toetub kätega *podrutšnikule* ja langetab pea maha. Palvehelmesteks on väikestest riide- ja naharullikestest *lestovka*, mille otstes olevad neli kahekaupa kokku õmmeldud kolmnurka tähistavad nelja evangelisti. Eriti konservatiivsed vanausulised kandsid jumalateenistustel erilisi palverõivaid. Meestel oli selleks *azjam* – pikk, kitsaste varrukate ja püstkraega tume pealisriie. Naistel oli seljas sarafan või pikk seelik ning peas rätik, mida ei sõlmitud, vaid kinnitati haaknõelaga, varasemal ajal kalaluuga.

Tõelised vanausulised ei pruukinud alkoholi, ei suitsetanud ega tarvitanud vägisõnu. Meestel oli keelatud habemeajamine ja -pügamine. Rangelt järgiti paastudest kinnipidamist. Pikka aega oli vanausuliste kogukond üsnagi suletud, teiseusulistega ei abiellutud. Eriti ranged vanausulised ei jaganud oma toidunõusid ega tarbeesemeid võõrausulisega, külaliste jaoks olid eraldi nõud ja söögiriistad.

Järveäärsetes kehva maaga külades elatuti traditsiooniliselt peamiselt kalapüügist ja juurviljakasvatusest. Kõige rohkem kasvatati sibulat, vanimad sibulakasvatajate külad olid Kolkja ja Kasepää. Heaks sissetulekuallikaks oli töö ehitustel, milleks lahkuti koduküladest pikaks ajaks nii mujale Eestisse kui Venemaale. Tsaariajal käidi ehitustöödel Moskvast, Pihkvas, Novgorodis, Riias, Tallinnas. Paljud Tartu linna majad on vanausulistest ehitusmeistrite-müüritööliste (*murnikute*) rajatud.

Muuseumis olev väike kaluri elamine, mida omaniku perekonnanime järgi kutsuti Petšonkini majaks, on pärit Peipsi järve kaldalt Kallaste linnast. Lihtne venepärane puumaja on ehitatud 1863. aastal. Maja seisis kunagi külgeinaga vastu tänavat, selle aknaid raamistab keeruline puust väljasaetud pits, saelõikelised on ka räästa- ja viiluotsa ehislauad. Elamuga ühe katuse all oleval *kaetud õuel* asuvad väheldased tall ja laut lehmale ning paarile lambale või kitsele.

23) Rocca al Mare suvemõis

Tallinna pürjermeister parun Arthur Girard de Soucanton'i poolt 1863. aastal rajatud suvemõis praeguse muuseumi territooriumil. Nimetus itaalia keelest = „*kalju mere ääres*”. Omal ajal üks Tallinna ümbruse meeldivamaid puhkepiirkondi, kus oli mitmeid suvilaid ja villasid. 1910. aastast kuulus abielu kaudu von Nottbeckide suguvõsale. Suvemõisa hoonetest on säilinud 1870. aastal ehitatud nn Šveitsi villa (valge rõduga hoone Sutlepa kabeli vastas), kus praegu asuvad muuseumi ametiruumid, ja kaks väiksemat suvilat selle läheduses (ehitatud 1895 ja 1901).

B. MÕISTED

pärisorjus – feodaalse sõltuvuse raskeim aste, mida talupoegade puhul iseloomustab isiklike õiguste puudumine, sunnismaisus ja teoorjus.

Eestis hakkas kujunema juba 13. sajandil peale maa vallutamist, sunnismaisus tekkis 14.–15. sajandil, 15. sajandil algas ka talupoegade müümine. Mõisnike õigusi piirati Rootsi võimu ajal, mil määrati kindlaks talupoegade koormised. Pärast Põhjasõda läks Eesti Venemaa valdusesse, pärisorjus taastati ning see tugevnes veelgi.

Pärisorjus kaotati 1816. a Eestimaal ja 1819. a Liivimaal. See tõi kaasa küll talupoegade isikliku vabaduse, kuid maa jäi mõisnikele, kehtima jäi teoorjus ja liikumiskitsendused (likvideeriti 1863. a passiseadusega).

teoorjus – feodaalne maarent, kus talupoeg (teomees) pidi oma käsutuses oleva maa eest tasuma tööga mõisas (mõisategu), seejuures tuli kasutada oma töövahendeid ja rakendis härgi-hobuseid. Teotöö jagunes nädala- ja abiteoks (hooajatööd nagu sõnnikuvedu, külv, lõikus, rehepeks jm). Teoorjus keelustati 1868. aastal, mil mindi üle raharendile.

renditalu – enamasti mõisalt renditud talu, mille juurde kuuluva maa kasutamise õiguse eest tuli tasuda tööga (teorent) või rahaga (raharent).

talude päriseksostmine – 1849. ja 1856. a talurahvaseadustega alanud protsess. Sellega kaasnenud maade kruntimise käigus koondati iga talu põllud võimalikult ühte suurde tervikusse.

Päriseksostmisel tuli osa ostusummast tasuda mõisnikule sularahas, ülejäänud summa maksti järelmaksuna. Lõuna-Eestis oli talude päriseksostmise kõrgaeg 1850.–1860. aastatel (osturahad põhiliselt linakauplemisest). Põhja-Eestis algas hoogsam päriseksostmine alles 1880. aastatel, Saaremaal alles peale 1905. aastat.

Paljud talud ostsid üles võõrad talupojad, mistõttu vanad rentnikud jäid maata ja pidid lahkuma. Eriti agarad teiste talude ülesostjad olid jõukad mulgid.

saunik (pops) – talurahva kõige vaesem kiht, maata või vähese maaga talupoeg, elas mõisamaal või suurema talu servas. Mõisas tasus maalapikese eest kindlaksmääratud tööga mõisapõllul, hiljem rahas. Talumaal elav saunik tasus samuti tööpäevadega kõige kibedamal tööajal, kusjuures tööpäevade arv polnud enamasti määratud, oli n-ö „varnast võtta”. Sageli elatusid lisaks kõrvaltööst (ehitustöö, kraavikaevamine, käsitöö jms)

parred – rehetas 2 – 2,5 m kõrgusel asetsevad liigutatavad peenemad palgid, millel kuivatati sügisesel viljakoristusperioodil vilja. Muul ajal kasutusel panipaigana, vajadusel ka magamisasemena.

lesku, leso – ahju või soemüüri kõrvale ehitatud madal ahjupink, kasutusel sooja istumiskohana või magamisasemena. Võetud üle vene ehitustraditsioonist, Eestis levinud Setumaal, Ida-Eestis ja mõnevõrra Virumaal. Muuseumis esindatud Härjapea talus ja setu Vanatalos.

muldpink – vana ehitustehniline võte hoone soojustamiseks. Tavaliselt maja eluruumide välisseinte äärde ehitatud kast, mis on täidetud liiva või mullaga. Suvel võeti see enamasti lahti, et põrandaalune tuulduks Muuseumis näha Aarte kalurielamul.

päeviline – üheks või mitmeks päevaks palgatud abitööjõud talumajapidamises, hommikul läheb tööle, õhtul koju (erinevalt sulasest-tüdrukust, kes palgati pikemaks ajaks). Enamasti palgati päevilisi kiiretele hooajatöödele, näit. heinategu, viljalõikus, kartulivõtt vms.

ehalkäimine – vallaliste leeritatud noormeeste õised külaskäigud abiellumisealiste – s.o leeritatud tütarlaste juurde. Komme oli levinud laialdaselt Põhja-Euroopas, Saksamaal jm. Eestis käidi 19. sajandil ehal jüripäevast 23.04 (ka paastumaarjapäevast 25.03) mihkripäevani 29.09, kui noored magasid aidas ja lakas. Ehalkäimine oli omaküla poiste eesõigus, tavaliselt toimus „ööhulkumine” laupäeva, aga ka neljapäevaõõsiti, uuemal ajal pühapäeviti. Komme hakkas taanduma 19. sajandi lõpu poole kiriku ja ajakirjanduse hukkamõistu surve all, mõningal määral püsis 20. sajandi alguskümneideni.